

Աշոտ Դակոբյան

ՄԱՅՐԱՔԱՂԱՔ ՏԻԳՐԱՆԱԿԵՐՏԸ

էջ 1

Գրիգորիս եպիսկոպոս Աղվանեանց

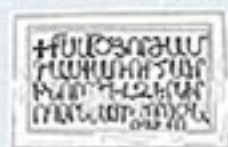
ՓՈՒՆԱՆՈՐԴԱԿԱՆ ԱՅՑԵԼՈՒԹՅՈՒՆ Ի ՎԻՃԱԿԻՆ ԳԱՆՉԱԿՈՒ

էջ 11

Րաֆֆի Զորթոշյան

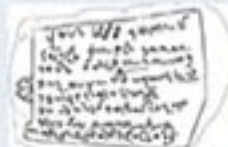
ԱՐՈՒՂԱՄՐԵՆՑ ՍՔ. ԳՐԻԳՈՐ ԵԿԵՂԵՑՈՒ ՎԻՍԱԳՐԵՐԸ

էջ 33

Էմմա Արրահամյան

ՍՈՎԻ ՎԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆԸ ՎԱՅՐԱՎԱՐԻ ՎԻՍԱԳՐԵՐԻՑ ՍԵԿՈՒՄ

էջ 44

Արսեն Դադոբեյոնյան

ԶՈՒՄՏ ՆԱԴԱՏԱԿԻ ՆՈՐԱԴԱՅՑ ՏԱՊԱՆԱԳԻՐԸ ԴՍԵՂԻ ԲԱՐՉՐԱՔԱՇ ՍՔ. ԳՐԻԳՈՐ ՎԱՆՔՈՒՄ

էջ 46

Րաֆֆի Զորթոշյան

ՓՐԿՎԱԾ ՄԱՍՆԻԿՆԵՐ ԳՈՇՈՏՎԱԾ ՄՇԱԿՈՒՅԹՈՒՑ

էջ 52

Սամվել Կարապետյան

ՈՒՇԱԳՐԱՎ ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ ՂՋԱՐԻՑ

էջ 55

Էմմա Արրահամյան

ՔՅՈՒՐԱԹԱՂ

էջ 56

N 17

2022

ԽՄԲԱԳՐԱՎԱԶՄ

EDITORIAL BOARD

ԷՄՄԱ ԱՐՐԱՀԱՄՅԱՆ

EMMA ABRAHAMIAN

ՐԱՖԻ ԶՈՐԹՈՇՅԱՆ

RAFFI KORTOSHIAN

ՀԱՍՄԻԿ ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ

HASMİK HOVHANNISSIAN

ՀԱՄԱԿԱՐԳՉԱՅԻՆ ՉԵՎԱԿՈՐՈՂՆԵՐ

ԱՐՄԵՆ ԳԵՎՈՐԳՅԱՆ

ԼԻԱՆԱ ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ-ԶՈՐԹՈՇՅԱՆ

Designers

ARMEN GEVORGIAN

LIANA

HOVHANNISSIAN-KORTOSHIAN

ԼՐԱՏՎԱԿԱՆ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅՈՒՆ ԻՐԱԿԱՆԱՑՆՈՂ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՃԱՐՏԱՐԱԴԵՏՈՒԹՅՈՒՆՆ ՌԱՍԻԱՆ ԱՄԵՐԻԿԱԿԱՆ ՀԻՄՆԱԴՐԱՄ

RESEARCH ON ARMENIAN ARCHITECTURE FOUNDATION Engaged in Informational Activity

ՎԿԱՅԱԿԱՆ N 03U089223

ՏՐՎԱԾ 13.10.2010

Certificate No. 03U089223

Given 13.10.2010

ՀԱՄԱՐԻ ԹՈՂՈՐԿԱՄԱՆ ՊԱՏԱՍԽԱՆԱՏՈՒ ՐԱՖԻ ԶՈՐԹՈՇՅԱՆ

Responsible for this issue RAFFI KORTOSHIAN

ԵՐԵՎԱՆ, ԲԱԳՐԱՄՅԱՆ 24/4

Baghramian 24/4, Yerevan, RA

<http://www.armenianarchitecture.am>

<http://www.raa.am>

✉ raayer@sci.am, raatransfer@yahoo.com

📘 ՀԵՌԻ Հայաստան RAA Armenia

☎ 010 52 15 25

© ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՃԱՐՏԱՐԱԴԵՏՈՒԹՅՈՒՆՆ

ՌԱՍԻԱՆ ԱՄԵՐԻԿԱԿԱՆ ՀԻՄՆԱԴՐԱՄ

© Research on Armenian Architecture

ՉՈՒՄՏ ՆԱՀԱՏԱԿԻ ՆՈՐԱՀԱՅՏ ՏԱՊԱՆԱԳԻՐԸ ԴՍԵՂԻ ԲԱՐՁՐԱԶԱՇ ՍԲ. ԳՐԻԳՈՐ ՎԱՆՔՈՒՄ

Արսեն Հարությունյան

Վանքի տեղադրությունն ու հուշարձանախումբը. Պատմական Մեծ Հայքի Գուգարք նահանգի Տաշիր գավառում է գտնվում հնամենի Դսեղ գյուղը (այժմ՝ ՀՀ Լոռու մարզում), որից մոտ 2 կմ հյուսիսարևելք՝ Մարց գետի ձախափնյա ձորալանջին, տեղակայված է միջնադարյան Հայաստանի հոգևոր-մշակութային կենտրոններից մեկը՝ Բարձրաբաշ Սբ. Գրիգոր վանքը: Հուշարձանախումբը, որը բաղկացած է կից երեք հիմնական շինություններից՝ միանավ թաղակապ ու գմբեթավոր եկեղեցիներից և քառամույթ-կենտրոնակազմ գավթից, մեզ է հասել կիսավեր և անմխիթար վիճակում: Հայտնի է, որ վանական համալիրը մասնակի նորոգվել է 1939 թ., իսկ ավելի ուշ՝ 1950 և 1969 թթ., այստեղ կատարվել են պեղման-մաքրման աշխատանքներ¹:

Համալիրի կառույցներից ժամանակագրորեն վաղագույնը միանավ փոքր եկեղեցին է, որը, ըստ ուսումնասիրողների, առնվազն Թ-Ժ դդ. շինություն է²: Միանավ եկեղեցու հարավային պատին կից 1221 թ. սկսվել և ոչ ուշ, քան 1227 թ. ավարտվել է վանքի գլխավոր Սբ. Աստվածածին եկեղեցու կառուցումը Մամիկոնյան-Համազասպյան իշխանական տոհմի երևելի ներկայացուցիչներից Մարգսի որդու՝ Մարգպանի նախածնունդով³, որի մասին է վկայում եկեղեցու հարավային պատին՝ արտաքուստ (գավթի մեջ) պահպանված վիմագիրը. «Թուին ՌՀ (1221)... ես՝ Մարգպան, որդի Մարգսի,

Բարձրաբաշ Սբ. Գրիգոր վանքի հատակագիծը (չափ.՝ Ն. Քալանթարյանի և Գ. Գյուլամիրյանի, 2021 թ.)

թոռն Համազասպեանց, յագգէ Մամիկոնեանց, սկսա շինել զԲարձրաբաշս վանք եւ գերեզմանատեղ ինձ...»⁴: Ինչ վերաբերում է գավթի կառուցման ժամանակին, ապա 1969 թ. պեղման-մաքրման աշխատանքների ընթացքում հայտնաբերված ութ քարաբեկորների արձանագրության ընթերցումից պարզվում է, որ այն տեղի է ունեցել թաթար-մոնղոլների՝ Չաքարյան Հայաստանին տիրելուց հետո (1236 թ.). «Ի ժամանակի, յորում տիրեց թաթարն չորից ծագած երկրի արեւելից մինչեւ յարեւմտս... սկիզբն շինութեան տանս եղեւ ի նեղ եւ դառն ժամանակի»⁵: Հավելենք, որ գավթի մյուս վիմագրերն անուղղակիորեն պարզում են, որ շինարարական աշխատանքները տևել են առնվազն մինչև 1246-1247 թթ.⁶:

Նորահայտ տապանագիրը. Սույն ուսումնասիրության խնդրո առարկան Բարձրաբաշ Սբ. Գրիգոր վանքի միանավ եկեղեցու արևելյան կողմում՝ անմիջապես պատին դեմ հանդիման վերջերս հայտնաբերված տապանաքարի արձանագրությունն է, որի վերծանության համաձայն՝ ննջեցյալը 1308 թ. թաթարների ձեռքով սպանված ոմն Չուստն է:

1 Շախկյան Գ., Լոռի. պատմության քարակերտ էջերը, Երևան, 1986, էջ 36:
 2 Մարգպան Գ., «Բարձրաբաշ» վանքը և նրա վիմագրությունը, «Էջմիածին», 1951, է-Ը, էջ 58: Տե՛ս նաև Շախկյան Գ., նշվ. աշխ., էջ 37: Դիվան հայ վիմագրության, պրակ IX (այսուհետ՝ ԴՀՎ IX), Լոռու մարզ, կազմ.՝ Բարխուդարյան Ս., Գաֆաղարյան Կ., Մաղումյան Ս., Երևան, 2012, էջ 356:
 3 Դեռևս վաղ միջնադարում մեծ համբավ ունեցող Մամիկոնյան իշխանական տունը տիրույթներ ուներ Տարոնում, Տայքում, Բագրևանդում և այլ շրջաններում, իսկ ավելի ուշ՝ ԺԲ-ԺԳ դդ., այս տոհմի շառավիղներից Մամիկոնյան-Համազասպյաններին տեսնում ենք հյուսիսարևելյան Հայաստանում, որոնց իշխանության աշխարհիկ կենտրոնը Դսեղ գյուղն էր, իսկ հոգևոր կենտրոնը՝ Բարձրաբաշ Սբ. Գրիգոր վանքը (տոհմի մասին մանրամասն տե՛ս Քիրտանան Յ., Դսեղի կամ Համազասպեան-Մամիկոնեաններու տունը, «Միոն», 1970, № 3-4, էջ 157-176: Նույնի՝ Գիտողություններ «Մամիկոնյան-Համազասպյան տոհմը Հյուսիսային Հայաստանում XII-XIII դարերում» հոդվածի մասին, «ԼՀԳ», 1971, № 5, էջ 93-96: Շահինյան Ա., Մամիկոնյան-Համազասպյան տոհմը Հյուսիսային Հայաստանում XII-XIII դարերում, «ԼՀԳ», 1968, № 3, էջ 84-93: Մարգպան Գ., Նոր նյութեր Մամիկոնյան-Համազասպյան իշխանական տան վերաբերյալ, «ԼՀԳ», 1979, № 3, էջ 70-79):

4 ԴՀՎ IX, էջ 362, արձ. 802:
 5 Նշվ. աշխ., էջ 382, արձ. 828:
 6 Դսեղի և մասնավորապես Բարձրաբաշ Սբ. Գրիգոր վանքի վիմագրերից ավելի քան հինգ տասնյակը հրատարակվել է ինչպես տեղագրական-նկարագրական բնույթի աշխատություններում (Ս. Չալայանց, Ե. Լալայան, Հ. Ոսկյան), այնպես էլ փոքրամասշտաբ ուսումնասիրություններում (Գ. Մարգպան, Ս. Բարխուդարյան, Ա. Շահինյան, Գ. Կարախանյան): Վերջին տարիներին դրանք ամբողջացվել և նոր վիմագրերով համալրված հրատարակվել են «Դիվան հայ վիմագրության» մատենաշարի համապատասխան պրակում՝ 129 միավոր (տե՛ս ԴՀՎ IX, էջ 361-411, արձ. 799-927):

Միանավ եկեղեցու հատակագիծը (չափ.՝ Ն. Քալանթարյանի և Գ. Գյուլամիրյանի, 2021 թ.) և Ջուատի տապանաքարը (լուս.՝ Ա. Նալբանդյանի, 2021 թ.), որը հատակագծում նշված է կարմիրով

Տապանաքարն ի հայտ է եկել ՀՀ ԿԳՄՍ նախարարության պետական ծրագրով «Ճարտարապետության և շինարարության Հայաստանի ազգային համալսարան» հիմնադրամի և ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի կողմից 2021 թ. Բարձրաքաչ Սբ. Գրիգոր վանքում իրականացված հնագիտական պեղումների ընթացքում⁷: Այն ակոսագծերով երիզված ուղղանկյունաձև հարթ սալատապան է (1,73 x 0,65 մ), որի մակերեսը հարդարում է խոշորատառ և կցագրերով աչքի ընկնող հնգատող արձանագրությունը.

ՉԾԷ (1308) Չուխտ, սպյան քաթարն, | յիշեցէք ի Քրիստոս:

Տապանագիրն անավարտ է: Թույլ գծանշված վերջին Յ գլխագիրն ինքնին հուշում է, որ փորագրիչն այն թերի է թողել, սակայն դա չի խանգարում բնագրի ամբողջացմանը, քանի որ բացակայում է վիմագրերի ավարտին բնորոշ «*յիշեցէք ի Քրիստոս*» բանաձևային խնդրանք-պատգամը:

Պատմական ակնարկ. Նախքան տապանագրի բովանդակությանն անդրադառնալը տեղին ենք համարում համառոտակի ներկայացնել Հայաստանում քաթար-մոնղոլական ժամանակաշրջանի ընդհանուր նկարագիրը՝ պարզելու համար նորահայտ տապանագրի կապը քննվող շրջափուլի հետ: Հայտնի է, որ դեռևս ԺԳ դարի 20-ականներից

Ջուատի տապանագիրը (գրչ.՝ հողվածագրի, 2021 թ.)

Վրաց թագավորությունը և Չաքարյան Հայաստանը հայտնվել էին նվաճողական նկրտումներով համակված քաթար-մոնղոլների առաջնորդ Թեմուչինի (Չինգիզ խանի) և խորեզմշահ Ջալալ ադ-Դինի ռազմական գործողությունների առանցքում: 1220-1225 թթ. տեղի ունեցած քաթար-մոնղոլական առաջին արշավանքի և Ջալալ ադ-Դինի ասպատակությունների հետևանքով Վրաց թագավորությունն ու Չաքարյան Հայաստանն արդեն իսկ զգալի վնասներ էին կրել, սակայն իրավիճակն ավելի է սաստ-

⁷ Մեր խորին երախտագիտությունն ենք հայտնում պեղման աշխատանքների ղեկավար հնագետ Արման Նալբանդյանին՝ տապանաքարի լուսանկարը և անհրաժեշտ տեղեկություններ տրամադրելու համար:

կանում երկրորդ արշավանքի ընթացքում, երբ մոնղոլ առաջնորդ Չարմաղան նոյնը (իշխան) 1231 թ. գրավում է նախ Ատրպատականը, ապա՝ Գանձակը (1232 թ.), իսկ 1236 թ. իր գորավարներից Չաղաթա նոյնին հետ ձեռնամուխ է լինում Չաքարյան Հայաստանի և Արևելյան Վրաստանի իշխանության ու գավառների գրավմանը⁸: «Չաղաթա նոյնին էառ գԼօռէ քաղաք, և որք յայնր կողմանէ գաւառք»⁹, – հաղորդում է պատմագիր Վարդան վարդապետը՝ հավելելով, որ «ի վեց հարիւր ութսուն և հինգ թուականէն հայոց (1236 թ.) մինչև յեօթն հարիւր չորքստասան (1291 թ.), որում ենք մեք, գոր ինչ արարին ազգն նետողաց (նկատի ունի թաթարներին – Ա. Հ.), ընդ աշխարհս եւ ընդ իշխանութիւնս... գրեալ են մանրամասնաբար փառաւորեալ հայրն մեր Վանական վարդապետն, և հարագատն մեր Կիրակոս վարդապետն հօրն համանման...»¹⁰:

Մատենագիրներից Կիրակոս Գանձակեցին թեև մանրամասն հիշատակում է թաթար-մոնղոլների աշխարհակալ նկրտումները, գործած վայրագություններն ու նվաճումները, մասնավորապես՝ Գանձակ, Շամքոր, Լոռե, Անի և Կարս քաղաքների ավերումն ու գրավումը, սակայն Գուգարաց աշխարհում նրանց տիրապետության ստույգ ժամանակը չի որոշակիացնում¹¹: Համանման են նաև Գրիգոր վրդ. Ակներցու տեղեկությունները, ըստ որի՝ Մուղանի ձեռնաճնդում Չարմաղանը հարյուր տասն առաջնորդների գլխավորությամբ ժողով («դուռութայ») է գումարում, որտեղ որոշվում է բաժանել «գերկիրս ի միմեանց վերայ»¹²: Առավել որոշակի է Մաշտոցյան Մատենադարանի (ՄՄ) 4160

ձեռագրում Պետրոս գրչի թողած հիշատակարանը (էջ 74բ), ըստ որի՝ «Գոյժ աղաղակի յոյժ լուսաք յայսմ ամի, որ է ՈՉԵ (1236), յամսեանն յարաց Ժ (10), յաւոր կիրակէի, եթէ գրաղաքաբերդն գԼառէ, զՍուրբ Մարի (Սուրմալու – Ա. Հ.) առին անաւրէն, ալլասեռք գաւրք Տաթարին... և ետուն ճարակ սրոյ...»¹³, կամ Հովհաննես Մարկավագի տոմարագիտական աշխատությանն առդիր Անանուն հեղինակի ժամանակագրությունը (ՄՄ 1973, 195ա-9բ), որն ավարտվում է թաթարների կողմից Կայան բերդի, Լոռե և Անի քաղաքների գրավման նկարագրությամբ. «ՈՉԵ (1236) թուին անառիկ բերդն, որ կոչի Կայեան և Լառե քաղաք և Անի մայրաքաղաք Հայոց և այլ բնաւ աշխարհքս Հայոց, գաւառք և անառ բերդորեայք և քարայրք և անմուտ մայրիք ի միում ամ առան...»¹⁴:

Հայաստանում թաթար-մոնղոլական տիրապետությունը 1250-ական թվականներից այլ կերպ է դրսևորվում, մասնավորապես՝ Իրանի գրավումն իրագործելու նպատակով 1256 թ. հունվարին Մանգու խանի եղբոր՝ Հուլավուի գլխավորած բանակը մտնում է Իրան և շատ արագ հաջողում իր ձեռքը վերցնել մոնղոլական կուսակալության գերագույն իշխանությունը՝ հիմնելով մոնղոլա-իրանական նոր տերություն՝ Ատրպատական կենտրոնով, որը պատմության մեջ հայտնի դարձավ Իլխանություն (մեծ խանին հնազանդվող) անվամբ¹⁵: Նվաճողական քաղաքականություն որդեգրած իլխանական պետությունը գոյատևում է մինչև ԺԳ դարի կեսերը: Անժառանգ Աբու Սայիդ իլխանի (1316-1335 թթ.) մահից հետո, վերջինիս կտակի համաձայն, գահն անցնում է Ալի Փաղիշահը¹⁶: Միաժամանակ իշխանության համար պայքար է սկսվում նաև Ջելաիրյան և Չոբանյան ավատատիրական տների միջև: Չոբանյաններին հաջողվում է իրենց դիրքերն ամրապնդել Ատրպատականում: 1344 թ. իշխանությունը գրաված Մելիք Աշրաֆը միանձնյա թագավորում է 13 տարի (մինչև 1357 թ.)՝ գործած բռնություններով ու բիրտ քաղաքականությամբ գերազանցելով նախորդներին: Նրա դեմ է դուրս գալիս Ոսկե Հորդայի Ջանիբեկ խանը և ներխուժում Ատրպատական, ինչով էլ նշանավորվում է Չոբանյանների դինաստիայի անկումը 1357 թ.¹⁷: Կարելի է արձանագրել,

8 Հայոց պատմություն, հ. II, Միջին դարեր (IV դար – XVII դարի առաջին կես), գիրք II. Հայաստանը զարգացած միջնադարում (IX դարի կես – XIV դարի սկիզբ), Երևան, 2014, էջ 267, 273-274: Տե՛ս նաև Վրաց ժամանակագրություն (1207-1318), թարգմանությունը հին վրացերենից, առաջաբանը և ծանոթագրությունները՝ Պ. Մորադյանի, Երևան, 1971, էջ 70-72: **Газиз А.**, Родословная история о татарах, т. 1, СПб., 1768. **Хондемир**, История монголов: от древнейших времен до Тамерлана, СПб., 1834. Թաթար-մոնղոլական երկրորդ արշավանքի, ի մասնավորի՝ 1236 թ. տեղի ունեցած դեպքերի աղբյուրագիտական մանրամասն քննությունը տե՛ս **Շահնագադյան Ա.**, Չաքարյան Հայաստանի նվաճումը մոնղոլների կողմից, «ՊԲՀ», 2004, № 2, էջ 142-160:

9 Հուսարուն պատմութեան **Վարդանայ վարդապետի**, Վենետիկ, 1862, էջ 144:

10 Նշվ. աշխ., էջ 146-147:

11 **Կիրակոս Գանձակեցի**, Պատմություն Հայոց, աշխատավորությամբ **Կ. Մելիք-Օհանջանյանի**, Երևան, 1961, էջ 235-262: Պատմագիրը միայն ակնարկում է, որ Գանձակի գրավումից չորս տարի անց (այսինքն՝ 1236 թ.) իրագործվում է մոնղոլների հրեշավոր ծրագիրը՝ իրար մեջ բաժանել ու տիրել Հայոց, Վրաց և Աղվանից գավառները. «Եւ այսպէս ամայի եկաց քաղաքն (Գանձակը – Ա. Հ.) գչորս ամս... Չկնի ամաց ինչ անցանելոյ աերման քաղաքին Գանձակայ, այս գօր մոլեկան և խորամանկ իբրև վիճակաւ բաժանեալ զամենայն աշխարհս Հայոց, Վրաց և Աղուանից, իւրաքանչիւր գլխատրի ըստ մեծութեան և փոքրկութեան...» (նշվ. աշխ., էջ 237-238):

12 **Գրիգոր վրդ. Ակներցի**, Պատմութիւն թաթարաց, Բ տպագրութիւն, առաջաբանը՝ **Ն. Պողարեանի**, Երուսաղէմ, 1974, էջ 26:

13 Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ. ԺԳ դար, կազմ.՝ **Մաքսույան Ա.**, Երևան, 1984, էջ 191, № 146/բ.: Հմմտ. **Պարիքյան Բ.**, Լոռե բերդաքաղաքը և նրա պեղումները, Երևան, 2009, էջ 41:

14 Անանուն ժամանակագրություն (XIII դ.), Մանր ժամանակագրություններ, հ. I, կազմ.՝ **Հակոբյան Վ.**, Երևան, 1951, էջ 26: Համանման հիշատակություններ են պահպանվել նաև ՄՄ 8100 (244բ-6ա), ՄՄ 8481 (207ա), Վնտկ 99 (242ա) և այլ ձեռագիր աղբյուրներում:

15 Հայոց պատմություն, հ. II, էջ 297-298:

16 Նշվ. աշխ., էջ 526:

17 Նշվ. աշխ., էջ 528-530:

որ իլլասանական պետության ոչնչացմամբ Հայաստանում վերջնականապես վերանում է նաև թաթար-մոնղոլական տիրապետությունը, որը, սակայն, իր տեղը զիջում է թուրքմենական ցեղախմբերին:

Տապանագրի բովանդակությունը. Գառնալով խնդրո առարկա նորահայտ տապանագրին՝ նախ ասենք, որ վիմագրերում, ի մասնավորի՝ տապանագրերում և խաչքարային արձանագրություններում, երբեմն նշվել է նաև ննջեցյալի մահվան բուն պատճառը, եթե դա արտառոց դեպք է եղել: Տարերային աղետների ու համաճարակների¹⁸, ինչպես նաև դժբախտ պատահարների¹⁹ և թշնամական հարձակումների հետևանքով գոհվածների մասին առաջին հավաստի տեղեկությունները պահպանվել են հենց վիմագրերում: Այս առումով ուշագրավ է Աղցքի պեղումներով վերջերս հայտնաբերված վաղմիջնադարյան երկլանջ տապանաքարի վիմագրում Ստեփանոս Աղցից Վանականի մահվան հանգամանքների փաստագրումը, որը երիտասարդ հասակում սրախողխող էր եղել. «...ի կեսաուրց խողխողմամբ սրոյ վախճանեալ եւ արեամբ դարձեալ ի հող...»²⁰, կամ Կեչառիսի վանքի արևելյան գերեզմանոցում պահպանված 1220 թ. խաչքարի պատվանդանի արձանագրությունը պարզում է, որ Գեղ կրոնավորը խաչքար է կանգնեցրել իր եղբոր՝ Հովսեփ կուսակրոն քահանայի բարեխոսության համար, «...որ գնաց յԵր(ուսաղէմ) եւ ի ճանապարհի խողխողեցաւ սրով յայլագգեաց...»²¹: Անիի տապանատներից մեկի ներքնահարկի հարավային պատի 1348 թ. արձանագրության համաձայն՝ այդտեղ է հանգչում Կիրակոս վարդապետը, «...որ նահատակեցաւ յանաւրիմաց...»²², կամ նույն Անիի մերձակայքում Սեհևանի որդի Կազերը եղբոր՝ թուրքերի ձեռքով

նահատակված Սարգսի տապանի մոտ խաչքար-մահարձան է կանգնեցրել՝ ի հիշատակ «...արենաթաւ Սարգսի, որ յանարէն թուրքաց նահատակ եղև...»²³, իսկ Տարսնի պատմության թանգարանից հայտնի սրբ (բարոն) Ֆիլիպի պատկերաքանդակով տապանաքարի 1352 թ. արձանագրության համաձայն՝ «...ի փառաց խաչին, խոցաւ ի մէջ պատերագմին...»²⁴, այսինքն՝ նահատակվել է Կիլիկիայի հայկական թագավորության գոյապայքարում՝ մահմեդական ամիրայությունների հարձակումների ժամանակ: Օրինակներն այսպես կարելի է շարունակել, մինչդեռ անհրաժեշտ է վերոնշյալ պատմական ակնարկի համատեքստում պարզել Չուատի ինքնությունն ու սպանության հավանական պատճառը: Գրա համար նախ հստակեցնենք՝ ժամանակամերձ աղբյուրներում կա՞րող Չուատ անձնանվան այլ վկայություն:

Մեր պրոպոզիցիաները հանգեցրին ուշագրավ արդյունքի²⁵: Պարզվում է՝ ակադ. Հրաչյա Աճառյանը, մի ձեռագիր հիշատակարանի հիմամբ, վկայակոչում է այս անձնանունը. «Չուատ, ար[ական], ծագումն անհայտ - եղբայր Սարգիս արեղայի, որ օրինակեց Ոսկեփորիկը Գլաձորում 1317 թ.: Այդ թվականից առաջ Չուատը նահատակվել էր անօրեններից՝ տակավին երիտասարդ հասակում»²⁶: Անշուշտ, անվանի լեզվաբանի այս տեղեկությունը մեզ թույլ է տալիս հիշատակված Չուատին՝ վախճանված անօրեններից 1317-ից առաջ, և Բարձրաբաշ Մր. Գրիգոր վանքում թաղված Չուատին՝ սպանված թաթարներից 1308 թ., նույնացնել: Մեր ենթադրություններում համոզվելու համար ուսումնասի-

18 Ձրահեղձ լինելու, երկրաշարժի և համաճարակի զոհ դառնալու վիմագիր վկայություններից տե՛ս ԳՀՎ IV, Գեղարքունիք. Կամոյի, Մարտունու և Վարդենիսի շրջաններ, կազմ.՝ **Բարխուդարյան Ա.**, Երևան, 1973, էջ 148, արձ. 601, էջ 155, արձ. 632, 633, էջ 156, արձ. 635: **Մաղումյան Մ.**, Աշտարակ. պատմական անցքեր, հուշարձաններ, վիմագիր արձանագրություններ, Երևան, 1998, էջ 254, արձ. 14, էջ 259-260, արձ. 23-30: **Գասպարեան Ռ.**, Միջնադարեան Առինջ գիտը եւ նրա վիմական յուշարձանները, «Հանդէս ամօրեայ», Վիեննա-Երևան, 2005, № 1-12, սյուն 331, արձ. 39: **Մանուչարյան Ա.**, Վիմագիր հիշատակություններ խոլերայի համաճարակի մասին, «Հայ ժողովրդական մշակույթ», XIV, Երևան, 2007, էջ 172-176:

19 Այդպիսիք տե՛ս **Յովսէփեան Գ.**, Խաղբակեանք կամ Պռոշեանք Հայոց պատմութեան մէջ, Անիիկիաս-Լիբանան, 1969, էջ 38-39: **Հարությունյան Ա.**, Վաղարշապատ. վանքերը և վիմական արձանագրությունները, Ս. Էջմիածին, 2016, էջ 134, արձ. 154:

20 **Միմոնյան Հ., Հարությունյան Ա., Սաֆարյան Մ., Քալանթարյան Ն.**, Ստեփանոս Աղցից Վանականի նորահայտ տապանագիրը, «Հուշարձան» տարեգիրք, հ. ԺԳ, Երևան, 2019, էջ 18:

21 **Յովսէփեան Գ.**, նշվ. աշխ., էջ 316, յաւելում Ա, արձ. 50:

22 ԳՀՎ I, Անի քաղաք, կազմ.՝ **Օրբելի Հ.**, Երևան, 1966, էջ 67, արձ. 207:

23 Նշվ. աշխ., էջ 69-70, արձ. 213: Տե՛ս նաև **Մաքևոսյան Կ.**, Անի և անեցիները, Երևան, 2021, էջ 384:

24 **Քոբոչյան Ռ.**, Հանուն Կիլիկիայի հայկական թագավորության նահատակված սրբ Ֆիլիպը, «Վարձք», 2020, № 14, էջ 61:

25 Մատենագրությունից հայտնի է Մր. Ներսես Ա Պարթևի աշակերտ Չուրթա (Չվիթ) քահանա Արուսշատցին, որի նահատակությունը հանուն հավատի մանրամասն նկարագրել է Փավստոս Բուզանդը: Պատմագրի հաղորդմամբ՝ Պարսից Շապուհ արքան հրամայում է նրան շրթայակապ հրապարակ բերել ու հարցնել. «...եթ իցէ՛ յանձն առցէ պաշտել գօրնես մոգութեանն, ոչ մեռցի: Իսկ նա ոչ առնոյր յանձն. այլ կամեցեալ մեռանել խնդութեամբ վասն Աստուծոյ...» (**Փաստոս Բուզանդ**, Պատմութիւն Հայոց, բնագիրը՝ ըստ վեներտիկական 1933 թ. հրատարակութեան, առաջաբանը՝ **Կ. Իսկրաշեանի** եւ **Պ. Մուրադեանի**, «Մատենագիրք Հայոց», հ. Ա, Ե դար, Անիիկիաս-Լիբանան, 2003, էջ 373): Ավելի ուշ Սամուել Անեցին հիշատակում է նաև ոմն Չուատի, որը Բյուզանդիայի Վասիլ կայսեր բանակի դեմ դուրս եկած Լիպարիտ իշխանի եղբայրն էր. 1017 թ. «ընտան եւ Չուատն եղբարք հարազատք Լիպարտին, բազում քաջութիւնս ցուցին ընդդէմ կայսերն Յունաց Վասիլ, քայց յետոյ խրեցաւ Ռատն ի ծօրատն՝ եւ սպանաւ եւ կալեալ գՉուատն տանէին: Իսկ թագաւորն Վրաց ետ գորդին իր եւ թափեաց գՉրուատն» (**Մամուել Անեցի եւ շարունակողներ**, Ժամանակագրութիւն. Աղամից մինչև 1776 թ., աշխատասիրությամբ՝ **Կ. Մաքևոսյանի**, Երևան, 2014, էջ 183):

26 **Աճառյան Հ.**, Հայոց անձնանունների բառարան, հ. Բ, Երևան, 1944, էջ 215:

րեցինք նաև 1317-1318 թթ. Գլածորում Սարգիս արքեպիսկոպոսի ընդօրինակած Ոսկեփորիկ ձեռագրի հիշատակարանը (Վնուկ 265 [1108]), որտեղ Սարգիս գրիչն ընթերցողներին խնդրում է հիշել իր հոգևոր ու մարմնավոր ծնողներին, եղբայր Գրիգորին, նրա կողակից Մամախաթունին և վերջինիս ծնողներին, ինչպես նաև «...գարեամբ ներկեալ զեղբայրն մեր՝ Զուատն, որ տարածամ հասակի սպանալ յանարինաց եւ խառնեցաւ ընդ մարտիրոսացն...»²⁷: Եթե այս և նորահայտ տասպանագրում վկայված Զուատը միևնույն անձն են, իսկ դրա համար կան բավական համոզիչ փաստեր (անձնանվան և ժամանակային մեթոդաբանությունը, անօրեններից սպանված լինելը), ապա ձեռագրական վկայության հիմամբ կարելի է արձանագրել, որ տարածամ, այսինքն՝ վաղաժամ, երիտասարդ հասակում սպանված Զուատը Գլածորի դպրոցում գործած Սարգիս արքեպիսկոպոսի եղբայրն է²⁸, և նրա սպանությունն անօրեններից գրիչը բնորոշել է իբրև նահատակություն, շնորհիվ որի՝ զոհը միացավ սուրբ մարտիրոսների դասին: Թերևս հենց այս պատճառաբանությամբ էլ նույն Զուատի անունը հիշատակված ենք գտնում նաև Հայոց նոր նահատակ-վկաների անվանակարգում՝ իբրև «մանուկ» հասակում անօրենների ձեռքով կյանքից հեռացած նահատակ, որի մասին է հաղորդում իր իսկ եղբայր Սարգիս արքեպիսկոպոսը²⁹:

Զուատի շիրինն ու սպանության հավանական պատճառը. Թերևս սխալված չենք լինի, եթե ասենք, որ Զուատի շիրինը Բարձրաքաչ Սբ. Գրիգոր վան-

քում նաև ուխտատեղի էր, որտեղ որոշակի պաշտամունք է եղել այս նահատակի նկատմամբ, ինչպիսիք առավելապես հայտնի են Թուխ Մանուկ սրբավայրերի դեպքում³⁰: Ազգագրագետ, բանահավաք Գարեգին եպս. Սրվանձտյանցի բնորոշմամբ՝ Թուխ Մանուկ են կոչվում նաև այն վայրերը, որտեղ հավատքի համար նահատակվածն արյուն է թափել կամ թաղվել է այդտեղ³¹: Այս միտքը տրամաբանական է համարում նաև Բաֆֆին, ըստ որի՝ Թուխ Մանուկ սրբավայրերը տարբեր ժամանակներում նահատակված քրիստոնյա մարտիրոսների թաղման վայրերը պիտի լինեն³²: Իսկապես, հաճախ Թուխ Մանուկ են դիտվել ոչ միայն մատուցման կառույցներն ու գերեզմանական փոքր շինությունները³³, այլև սուրբ Գիրքը, տապանաքարը, խաչքարը, մեկհիրը, նույնիսկ հոգևոր կառույցների առանձին ճարտարապետական մանրամասները³⁴, իսկ այն, որ հնուց ի վեր մեր ավանդախոսները պատմել են այլազգի թշնամիների, նրանց վայրագությունների, ավերի ու ավարի, ինչպես նաև նրանց դեմ մարտնչած հայ քաջերի գործած սխրանքների ու հերոսական նահատակությունների մասին, հայտնի փաստ է³⁵: Այս տեսանկյունից ևս Բարձրաքաչ Սբ. Գրիգոր վանքում նահատակի գերեզմանի (տասպանաքարի) պաշտամունքի հավանականությունն ավելի իրատեսական է դառնում:

Մեր այս ենթադրության օգտին է նաև Գրիգոր եպս. Կարնեցու նահատակության մասին պատմությունը, ըստ որի՝ 1321 թ. հունիսի 20-ին Թամուրտաչ թաթար զորավարը Կիլիկիայից գալիս է Կարին և տեղի Գրիգոր եպիսկոպոսի ու նրա հորեղբոր՝ Պապ քահանայի հանդեպ բռնանում՝ ասելով, թե եկեղեցիները կողոպտված են: Բռնակալը հրամայում է նրանց թլփատել, իսկ եպիսկոպոսի հաստատամտությանն ի պատասխան՝ կարգադրում է նրան գանահարել՝ «ջիղերը կտրելով, եւ աղով վերքերը շփելով, որոնց արիութեամբ համբերեց եպիս-

27 Մայր ցուցակ հայերեն ձեռագրաց Մատենադարանի Մխիթարեանց ի Վենետիկ, հ. Բ, յօրինեց Բ. Սարգսեան, Վենետիկ, 1924, սյուն 857-858: Տե՛ս նաև Ալիշան Վ., Մխական. տեղագրություն Միմեաց աշխարհի, Վենետիկ, 1893, էջ 133: Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ. ԺԳ. դար, մասն Ա (1301-1325 թթ.), կազմեցին Լ. Խաչիկյան, Ա. Մաթևոսյան, Ա. Ղազարոսյան, Երևան, 2018, էջ 318, № 293: Ձեռագրի վենետիկյան նկարագրության մեջ Զուատ անձնանվան կողքին նկարագրողը նշել է նաև կամ Ուատն տարբերակը, որի հետևությամբ էլ Գլածորի համալսարանին վերաբերող ձեռագրաց հիշատակարանների համահավաքում Ա. Աբրահամյանն անձնանունը կարդում է զՈւատ ձևով (տե՛ս Աբրահամյան Ա., Գլածորի համալսարանը, Երևան, 1983, էջ 163):

28 Հնագետ Իգիթ Ղարիբջանի համոզմամբ՝ Սարգիս արքեպիսկոպոսի հետագայում նաև ըստ անվանի է դարձել, թաղված է Թանահատի Սբ. Ստեփանոս եկեղեցու արևելյան կողմում: Այստեղ պահպանված 1344 և 1356 թթ. տասպանաքարերի վրա վկայված է Սարգիս քահանայի անունը, որոնցից մեկը, ըստ հնագետի, 1317/8 թ. ձեռագիրն ընդօրինակող Սարգիս գրիչն է (տե՛ս Ղարիբջան Ի., Գլածոր. տեղադրությունը, պեղումները, վիճակի արձանագրությունները, Երևան, 1983, էջ 58): Մենք հակված չենք նրանցից մեկին նույնացնելու Զուատի եղբայր և գրիչ Սարգիս արքեպիսկոպոսի հետ ոչ միայն նրա համար, որ տասպանագրերում Սարգիսն իբրև քահանա է հիշվում, այլև տասպանագրերից մեկում «տարածամ» վախճանվելու մասին նշումը նկատառելով, քանզի 1317/8 թ. ձեռագիր ընդօրինակած արքեպիսկոպոսի 1356 թվակիր տասպանին դժվար թե նշվեր, որ վաղաժամ կամ երիտասարդ հասակում է կյանքից հեռացել:

29 Հայոց նոր վկաները (1155-1843), գիտական հրատարակություն, աշխատութեամբ Յ. Մանանդեանի և Հ. Աճառեանի, Վաղարշապատ, 1903, էջ 120:

30 Թուխ Մանուկ սրբավայրերի մասին ընդհանուր պատկերացում կազմելու համար տե՛ս «Թուխ Մանուկ» մատչելի մեթոդ-ժողովածուն (Երևան, 2001):

31 Սրվանձտյանց Գ., Գրոց ու բրոց, Երկեր, հ. 1, Երևան, 1978, էջ 79-80:

32 Բաֆֆի, «Գրոց ու բրոց կամ Մատուցի Դավիթ» գրքույկի առիթով, տպված Կ. Պոլսում, 1874 ամի Գ. վ. Սրվանձտյանցի աշխատասիրությամբ, Երկերի ժողովածու, հ. 9, Երևան, 1964, էջ 108-109:

33 Մնացականյան Ա., «Թուխ Մանուկ» հուշարձանների մասին, «ՊԲՀ», 1976, № 2, էջ 190:

34 Հովհաննիսյան Կ., Թուխ Մանուկ սրբավայրերը (պատմա-ազգագրական ուսումնասիրություն), պատմական գիտությունների թեկնածուի գիտական աստիճանի հայցման ատենախոսության սեղմագիր, Երևան, 2020, էջ 8:

35 Ղանադանյան Ա., Ավանդապատում, Երևան, 1969, էջ 91: Ավանդություններում կա նաև հակառակ երևույթը, երբ Թուխ Մանուկն այլազգի կամ այլադավան երեխա է, որին սպանել են քրիստոնեությունը ընդունելու համար (տե՛ս Հովհաննիսյան Կ., Թուխ Մանուկը բանահյուսական սկզբնաղբյուրներում, «Էջմիածին», 2016, Բ, էջ 92):

Քարծրաքաշ Սբ. Գրիգոր վանքի՝ ծայր հյուսիսում գտնվող միանավ եկեղեցու արևելյան հատվածը մինչև 2021 թ. պեղումները (լուս.՝ Բ. Քորթչյանի, 2012 թ. և Ա. Կարապետյանի, 2017 թ.)

կոպուր»³⁶: Մոտալուտ վախճանը կանխատեսելով Գրիգոր եպիսկոպոսը գաղտնի հաղորդություն է ստանում, որից հետո գլխատվում է քաղաքի հրապարակում: Մարմինը երեք օր անթաղ մնալուց հետո հրամայում են ամփոփել Սբ. Սարգիս եկեղեցու մոտ: Իբրև այս պատմության նմանօրինակ՝ Մաղաքիա արք. Օրմանյանը վկայակոչում է նաև Ջուատի՝ տարածած սպանվելու և մարտիրոսների դասին խառնվելու մասին ձեռագրական հիշյալ տեղեկությունը³⁷, որը խնդրո առարկա տապանաքարի ի հայտ գալուց հետո ավելի իմաստալից է դառնում:

Մատենագրական աղբյուրների և ավանդախառն գրույցների շարքը լրացնում է նաև բուն պատմությունը, ինչի հիմամբ առավել պարզորոշ է դառնում Ջուատի սպանության հավանական պատճառը: Բանն այն է, որ 1304-ից Իլխանության գահին անցնում է Գևգան խանի եղբայր Ուլջեյտու խանին (1304-1316 թթ.), որը մահմեդականություն ընդունելուց հետո կոչվեց Մուհամմադ Խուդաբանդա կամ, ինչպես քրիստոնյաներն են կոչել, Խարբանդա, որ «թարգմանի Իշու ծառայ»³⁸: Սկզբում քրիստոնյաների նկատմամբ մեղմ քաղաքականություն վարելուց հետո «Խուդաբանդան 1307 թ. վերականգնեց դավանանքի համար քրիստոնյաներից գանձվող ջիզյա հարկը և բռնությամբ փորձեց նրանց դարձնել մահմեդական»³⁹:

Հայաստանում ԺԳ դարասկզբին տեղի ունեցած պատմաքաղաքական անցքերն ու ժողովրդի կրած զրկանքները լայնորեն արտացոլվել են հատկապես ձեռագիր մատյանների հիշատակարաններում: Այսպես, Աղթամարում 1306 թ. ընդօրինակված ՄՄ 6273 ձեռագրի հիշատակարանում Դա-

նիել կրոնավոր գրիչն արձանագրում է, որ գրչագիրն ավարտել է «...յաշխարհակալութեան նետողական ազգին, յորում միահամուտ ամենեքեան ընթացան զհետ զոչնչին եւ գտանին զոչինչ, դարձան ի մոլար օրէնս Մահմեդի, որ արձակ ճանապարհատանի ի կորուստ. եւ բռնադատեն զամենեսեան դառնալ ի սնոտի եւ ի պատիբ յոյսն իրեանց, հալածեն, նեղեն եւ տառապեցուցանեն՝ զոմանց զինչսն յափշտակելով, զոմն տանջելով, զոմն հայհոյելով, զխաչս եւ զեկեղեցիս նախատելով...»⁴⁰: Հիշատակարանի մեջբերված հատվածում հատակ է կրոնական անհանդուրժողականությունը, որն առավել ցայտուն է դրսևորվում կրոնափոխվել չցանկացողների համար հարկային պարտավորությունների սահմանմամբ: Այսպես, ՄՄ 3074 ձեռագրի 1307 թ. նախագաղափար օրինակի հիշատակարանում կարդում ենք, որ Խուդաբանդան ձգտել է մահմեդականացնել հայ և վրացի քրիստոնյաներին, ավելին՝ «...առաքեաց ընդ ամենայն երկիր իշխանութեան իւրոյ՝ դնել նշան խայտառակութեան քրիստոնէից եւ հարկ առնուլ ըստ մարդաթուի Խ. (40) արժաթէ մինչ ի Ժ (10) ըստ կարի»⁴¹:

Այսպիսով, ավելի քան պարզ է, որ Ջուատի սպանության հավանական պատճառը պիտի հավատափոխության և դավանանքի սպառնալիքը լինեն, որին էլ ընդդիմացել է նահատակը և խառնվել «ընդ մարտիրոսացն»: Սրանով պիտի պայմանավորել նաև նրա՝ ժամանակի առավել հայտնի Բարձրաքաշ Սբ. Գրիգոր վանքի հիմնավորը եկեղեցու մոտ թաղվելու, իսկ տապանագրում թաթարներից սպանված լինելու մասին հիշատակությունը՝ ի հուշ և վկայություն գալիք սերունդներին:

36 Օրմանեան Ա., Ազգապատում, հ. Բ, Ս. Էջմիածին, 2001, սյունակ 2146:

37 Նույն տեղում:

38 Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ. ԺԳ դար, մասն Ա, էջ 117, № 109:

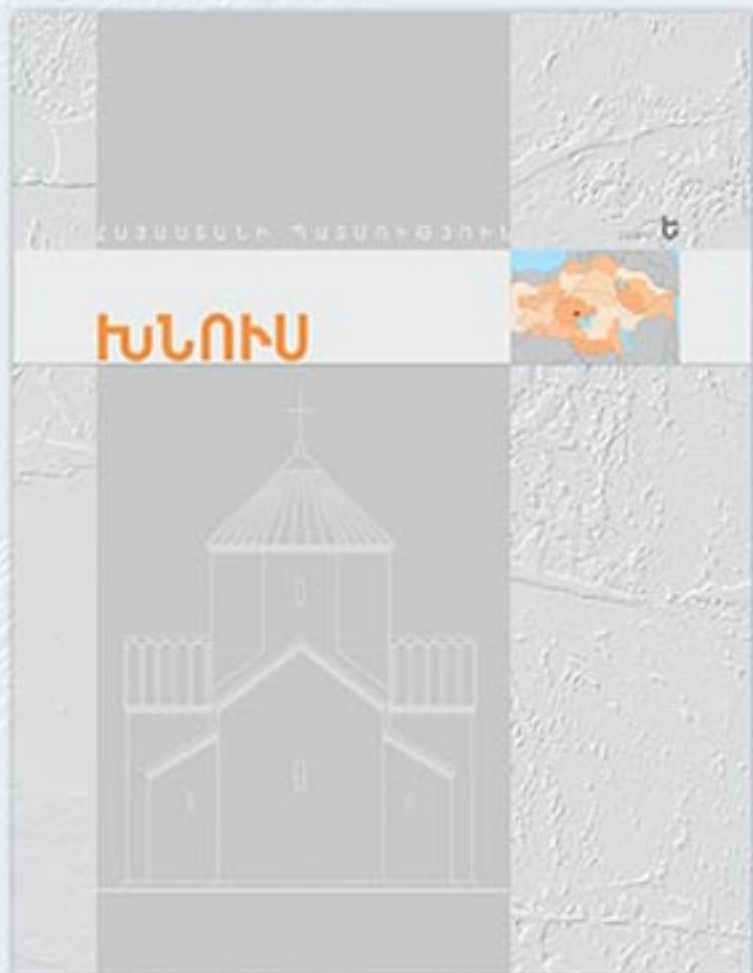
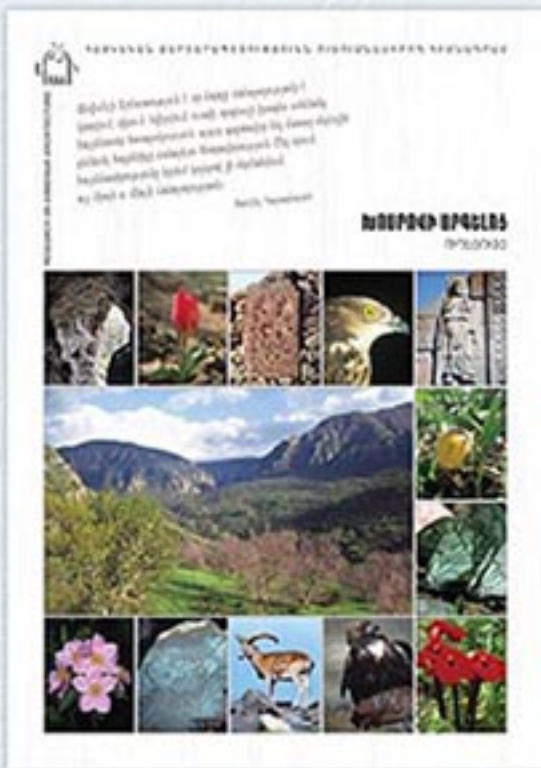
39 Հայոց պատմություն, հ. II, էջ 525:

40 Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ. ԺԳ դար, մասն Ա, էջ 101, № 93:

41 Նշվ. աշխ., էջ 117, № 109:

ՀՃՈՒՀ ՆՈՐ ՀՐԼՏԱՐԿՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Բնության և պատմության հուշարձաններով հարուստ Հայաստանի գողտրիկ անկյուններից են Խոսրովի արգելոցը և նրան հարակից գոտին: Այս ուղեցույցը կարող է օգտակար լինել այն զբոսաշրջիկների համար, ովքեր ցանկություն ունեն ծանոթանալու արգելոցի բուսական, կենդանական աշխարհին, երկրաբանությանը և պատմական հուշարձաններին:

«ԽՆՈՒՄ» հատորը լույս ընծայվեց Հայաստանում և Սփյուռքում հայագիտության և մշակույթի զարգացմանը մշտապես սատարած երջանակահիշատակ **Հարություն Սիմոնյանի** (5 մայիս 1921, Այնթապ - 2 սեպտեմբեր 2007, Ժենևա, Շվեյցարիա) մերձավորների սիրահովածար մեկենասությամբ:

ՇՆՈՐՀԿԿԼՈՒԹՅՈՒՆ ԵՆՔ ՀԼՅՏՆՈՒՄ

- «Save Armenian Monuments» կազմակերպությանը
  - «Թուֆեսկյան» և «Ford» հիմնադրամների
  - ՀԾՈՒՀ հոգաբարձուների խորհրդի անդամ Մարգրիտ Հախնազարյանին
  - ՀԾՈՒՀ բարեկամ Վահագն Նազարյանին
- ՀԾՈՒ հիմնադրամին աջակցելու համար

© CALOUSTE GULBENKIAN
FOUNDATION

ՏՐԱԳՈՒԹՅԱՆ
ՉՈՒՍԱԿՈՒՆ
ԳԱԼՈՒՍ
ԿՈՆՊԼԵՔՏԱՆ
ՉՈՒՍԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

ՆԱԽԱՐԱՏԱՐԱԿՆԱԿԱՆ
ԱՇԽԱՏԱՆՔՆԵՐԻ
ՉՈՒՍԱԿՈՒՆԵՐ

ԲԳ ԿՁԱ
ՆԱԽԱՐԱՌՈՒՅՅՈՒՆ,
RAA-USA ՄԱՍՆԱԶ ՏՈՒԴ

ՉԱՅԿԱՆ
ՃԱՐՏԱՐԱԴԵՏՈՒԹՅՈՒՆ
ՌԱՍՈՒՄՆԱԿՈՒԴ ՉՈՒՍԱԿՈՒՄ
RESEARCH ON ARMENIAN
ARCHITECTURE

ԵՐԵՎԱՆ - YEREVAN
2022

ISSN 1629-2003

22001 >

